

означає смислового його розміщення в сферу позитивного, високого та духовного, оскільки саме культурний поступ людства "виводить" за її, культури, межі багато діянь, які були загальноприйнятими або навіть героїчними. Візьмемо, наприклад, канібальство, людське жертвоприношення чи то будь-який інший звичай наших далеких предків. Наявність і в сучасній людині тваринного начала або, як то йдеться в статті, що її ми розглянули, генетично притаманних характерних соціально-психологічних рис не може бути причиною визнання злочину за нормальне людське діяння та явище, з яким слід примиритися. Тому справа не тільки в конкретному реагуванні на злочин згідно чинних законів (тут існує надто багато проблем правових, тобто, йдеться про "неправові закони", про що вчив ще І. Кант), а в осмисленні причин і сутності таких вчинків, а тут, як зазначає відомий філософ права В.А. Бачинін, роль філософії, насамперед як метафізики, онтології та антропології є надзвичайно важливою¹.

Ми б до цього переліку найважливіших розділів філософії додали ще й культурологію, зважаючи насамперед на загальновідому етимологію слова культура – обробка, освіта, виховання тощо. А в контексті цієї розвідки слід також звернути увагу на те, що і П.Ю. Черношвитов, для введення масштабу розуміння тих чи інших ситуацій або діянь, посилається саме на поняття "культура", як визначальник і їхніх умов, і їхньої оцінки².

На завершення підведемо рису: дії соціальні – можуть бути злочинними, точніше – злочинні дії є *соціальними*, але вони аж ніяк не можуть бути схарактеризованими як *культурні*.

УДК 340.132.1

Д.О. Єрмоленко

■ **РОЗУМІННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ В ОСНОВНИХ
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЯХ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ**

У статті аналізуються основні підходи до розуміння правової свідомості в рамках філософсько-правових концепцій другої половини ХІХ – початку ХХ століть (юридичного позитивізму, нормативізму, соціологіч-

¹ Див.: Бачинин В.А. Философия права и преступления. - Харьков: Фолио, 1999; див. також Бачинин В.А. Философия преступления (конспект лекцій). - СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2000.

² Див.: Черношвитов П.Ю. Корни преступности и плоды героизма - С.63. Зокрема йдеться про надбання духовної спадщини – міфологічні цикли, звичайно ж героїчні.

ної школи права, психологічного напрямку, природно-правової ідеї, феноменологічної та плюралістичної теорій права).

Ключові слова: *правова свідомість, сутність правосвідомості, розуміння правосвідомості, філософсько-правові концепції.*

В статті аналізуються основні підходи к пониманию правового сознания в рамках основных философско-правовых концепций второй половины XIX - начала XX веков (юридического позитивизма, нормативизма, социологической школы права, психологического направления, естественно-правовой идеи, феноменологической и плюралистической теорий права).

Ключевые слова: *правовое сознание, сущность правосознания, понимание правосознания, философско-правовые концепции.*

The article analyzes the main approaches to the understanding of the law consciousness within the major philosophical and law concepts of the second half of the XIX - early XX centuries (legal positivism, normativism, sociological school of law, psychological direction, the natural law ideas, phenomenological and pluralistic theories of law).

Keyw ords: *law consciousness, essence of law consciousness, understanding of law consciousness, law and philosophical concepts.*

Перші спроби дати визначення та систематично описати характеристики правосвідомості у вигляді оригінальних філософсько-правових концепцій були зроблені у другий половині XIX – на початку XX століть. На думку багатьох дослідників саме цей період був "найбільш плідним" у дослідженні правосвідомості, "Срібним століттям" [17, с. 7-8] таких досліджень. Причому слід зазначити, що різними правовими школами ця проблема розглядається по-різному.

Видатний представник *юридичного позитивізму* у дореволюційній Росії Г.Ф. Шершеневич (1863-1912) розглядав право як норму належної поведінки людини, невиконання якої тягне за собою примус з боку державних органів. "Справа не в тому, щоб пов'язати державу нормами права, – зазначав Г.Ф. Шершеневич, – питання в тому, як організувати владу так, щоб був неможливим або зведеним до мінімуму конфлікт між правом пануючих, і моральними переконаннями підвладних" [25, с. 36].

Основними елементами правосвідомості Г.Ф. Шершеневич вважав звичку та схильності, які, у свою чергу, розподіляв на успадковані та засвоєні. Як ще один елемент правосвідомості автор виділяв "почуття совісті" [25, с. 18-19]. Отже, розмірковуючи про істину суть правової свідомості, Г.Ф. Шершеневич включив до її структури всього

одну, на його думку, вирішальну ідею - "ідею справедливості та ідею правильної побудови правової системи" [24, с. 26].

Г. Кельзен (1881-1973) один із засновників *нормативізму в праві*, висунув ідею "чистого вчення про право". В 1911 році Г. Кельзен видав роботу "Основні проблеми Конституційної теорії", в якій стверджував, що "правова наука в жодному разі не має справи з дійсністю, з тим, щоб встановлювати цю дійсність у якомусь співвідношенні з цінністю. Правова наука взагалі не має справи з буттям, а тільки з належним, не з реальністю, а з ідеальністю. Буття та належне є загальними мислимими визначеннями, які обґрунтовують дві галузі предметів: реальну та ідеальну. Належне логічно впливає лише з належного, а буття звернено лише до іншого буття" [26, с 8]. "Суворонаука" не повинна вирішувати питання про цілі людської поведінки, сенс буття, діянь людини тощо, оскільки вони (цілі) можуть фіксуватися теоретиком лише як емпіричний факт, як прагнення, інтереси і потреби, які правознавець спостерігає.

Г. Кельзен вважав, що завдання правової свідомості та етики - це побудова конструкцій за допомогою норм належного, і ці конструкції не мають нічого спільного з реальними процесами життя. Вони повинні представляти собою якісь нормологічні утворення, а дійсна правова система буде вираженням їх (конструкцій) внутрішньої єдності, тому що право в реальному його зміст - це не система імперативів, а система суджень, думок і т. д., сформульованих правовою наукою.

Представники *соціологічної школи права*, не намагаючись дати визначення правової свідомості, досліджуючи лише окремі її елементи, підкреслювали емпіричне значення правосвідомості, тобто її пряму залежність від психологічної та соціальної реальності.

Зокрема, німецький правознавець Р. Ієринг (1818-1892) писав: "На питання що таке право може відповісти нам не розум, а лише почуття; саме тому мова вірно називає психологічне першоджерело будь-якого права правовим почуттям. Правосвідомість, правове переконання по суті абстракції науки, які народу невідомі: сила права, абсолютно, як і сила любові, ґрунтується на почутті; розум і розуміння не можуть замінити браку почуттів" [3, с. 30]. Тобто Р. Ієринг розглядав сутність правосвідомості лише у почуттях і заперечував її розумний характер.

Видатний російський представник соціологічної напрямку в загальній теорії права М.М. Коркунов (1853-1904), ґрунтуючись на вченні Р. Ієринга та намагаючись встановити значення раціонального та

іраціонального у правотворчості, зазначав: "виникнення права зумовлено свідомим дотриманням відомих правил поведінки як обов'язкових, але зміст цих первинних юридичних норм не створюється свідомо, він дається несвідомо сформованими звичаями" [10, с. 108]. М.М. Коркунов відзначав, що юридичним нормам, які закріплені у законодавстві та судовій практиці, завжди протиставляється суб'єктивна правосвідомість, що вільно розвивається. Таке протиставлення, на думку М.М. Коркунова, зумовлене суспільним розвитком, в процесі якого, поряд із суб'єктивними умовами людської діяльності, особистими якостями, особистим досвідом, велике значення мають об'єктивні фактори, культурна спадщина минулого. Позитивне (об'єктивне) право, вважає вчений, є одним із елементів суспільної культури, тобто продуктом минулого, тому воно не може знищити суб'єктивної правосвідомості, яка зумовлена безпосередніми потребами сучасного життя. М.М. Коркунов зазначав: "загальна правосвідомість, що виражається у звичаї та законодавстві, виробляється з індивідуальної, і юридична теорія, яка ігнорує індивідуальну правосвідомість, не може пояснити виникнення і розвиток права" [10, с. 56 - 57]. Таким чином, М.М. Коркунов підкреслює, що саме суб'єктивна правосвідомість зумовлює значення та розвиток позитивного права [10, с. 276 - 277]. Вчений наводить приклад: не можливо уявити релігію без релігійних почуттів, а моральність без свідомості. Так само не можливо уявити юридичний досвід лише у вигляді законодавчих актів без суб'єктивної правосвідомості [10, с. 227 - 228].

М.М. Ковалевський (1851 - 1916) основу походження політичної влади бачав не в матеріальних виробничих відносинах, а у властивостях людської психіки. В "психічному", "гіпнотичному" впливі ініціаторів на "пасивну масу", яка здатна лише до "наслідувальних процесів", полягала, на думку цього видатного юриста та соціолога, причина виникнення політичної влади, держави та права [6, с. 609].

В роботах представників *психологічного напрямку* правової науки проблема правосвідомості займала провідне місце. Основа їх теорії - людська поведінка, зумовлена внутрішньою духовною (психічною) свідомістю, почуттям обов'язку.

Видатний вітчизняний вчений Л.Й. Петражицький (1867-1931) визначав право як почуття зв'язаності особи по відношенню до інших. Тобто індивідуальне право розглядалося ним як закріплений за особою обов'язок іншої особи. Через те, що право міститься у психіці, розмірковував Л.Й. Петражицький, у повсякденному житті зазвичай

не має необхідності в знанні офіційних законів, і взагалі існування права не передбачає наявності будь-якого організаційного союзу, наприклад, держави, "визнання норми або правовідносин з боку оточуючих на осіб, існування судів, законодавця і тому подібних явищ, уявлення про які зазвичай поєднуються із думкою про право" [14, с. 21]. З цього можна зробити висновок, що Л.Й. Петражицький не відокремлює поняття "право" та "правосвідомість", більше того, фактично обмежує право лише індивідуальними емоціями, які в свою чергу є частиною правосвідомості. Такий підхід зараз, як і століття тому, піддається критиці. Так, А.В. Поляков вважає, що завдяки цьому "створювався спотворений образ права, а сама сфера правового непомірно розширювалася" [16, с. 11]. Ю.М. Дмитрієнко зазначає, що "професор Л.Й. Петражицький... фактично ідентифікував позитивну та інтуїтивну (природну) форму правової свідомості, не називаючи їх" [2, с. 126]. З такою точкою зору не можна погодитися. Адже сам Л.Й. Петражицький чітко розмежовував позитивне та інтуїтивне право за трьома ознаками: 1) позитивне право надає одноманітний шаблон правил для значної кількості людей, інтуїтивне право має індивідуальний, індивідуально-змінний характер; 2) інтуїтивне право відрізняється від позитивного тим, що його рішення вільно узгоджуються з конкретними, індивідуальними обставинами певного випадку; 3) інтуїтивне право відрізняється від позитивного права вільною змінністю та мінливістю в процесі історичного розвитку; позитивне право схильне до відповідних затримок розвитку, відставання від справжнього життя [15, с. 479 - 481].

Ідеї Л.Й. Петражицького вдало розвинув його ученик П.О. Сорокін (1889-1968). Правова норма, на його думку, відрізняється від інших норм поведінки тим, що вона завжди двохстороння: її усвідомлення або переживання завжди супроводжується приписуванням тих чи інших повноважень (прав) одним та тих чи інших обов'язків іншим. Однак, на відміну від свого вчителя, Л.Й. Петражицького, П.О. Сорокін визнавав об'єктивні прояви права. Так, він вважав, що правова норма існує не лише як об'єктивне психологічне явище, правове переконання, але й проявляється у багатьох інших об'єктивних формах - у вчинках людини, що розуміються у широкому значенні (мова, жести, писемність тощо). При цьому, підкреслює П.О. Сорокін, не лише окремі вчинки людей, але й всі їх взаємовідносини, весь уклад суспільства або держави є застиглими матеріалізованими правовими нормами або переконаннями [19, с. 29].

Прихильники ідеї "відродження природного права" демократичний характер правосвідомості вбачали у взаємозв'язку права з моральністю, з уявленнями про свободу, рівність, справедливість.

Автор "раціоналістичної" теорії права Б.М. Чичерін (1828-1904) вважав, що сама ідея права можлива лише при припущенні, що людина є носієм безумовної цінності, що визначає її гідність и робить її метою суспільного розвитку, а не засобом досягнення мети. Людському розуму, на думку Б.М. Чичеріна, властива ідея "Абсолютного", яка не набувається досвідом, але завжди існувала та існує в людському роді. Звідси робився висновок про необхідність визнання у людини "духовного начала". Іншою необхідною передумовою права Б.М. Чичерін вважав постулат "вільної свободи людини". "Вільна свобода", стверджував він, складає основне визначення людини як людини розумної. Ідея права породжується з визнання людини носієм "свідомості абсолютної", який володіє свободою та правом вимагати її визнання від інших [22, с. 42].

Ідею свободи Б.М. Чичерін розглядав в наступних аспектах: зовнішня, внутрішня та суспільна свобода. Зовнішня свобода, за Б.М. Чичеріном, це право. Внутрішня свобода – моральність, як свідома вимога вчиняти так, щоб твої дії могли бути прикладом для будь-якої розумної істоти. Суспільна свобода – перехід суб'єктивної моральності в суспільну і поєднання її з правом в суспільних союзах (родина, громадянське суспільство, церква, держава). Таким чином, на думку Б.М. Чичеріна, правосвідомість ґрунтується на свободі (можливість реалізувати свої інтереси за допомогою права), рівності (єдиний нормативний підхід до реалізації інтересів), справедливості (збалансованість надання та отримання суспільних благ на основі норм права) і характеризує ідеал демократичної правової держави [23, с. 99].

Значний вплив на формування теорії правосвідомості здійснили ідеї В.С. Соловйова (1853-1900). В його філософії права центральною є ідея морально-правового розуму, який продовжує абсолютне начало божественного порядку. Саме таке начало є джерелом виникнення та розвитку етики, і саме це абсолютне начало в єдності з кінцевим світом в моральній сфері виступає як поняття вищого блага, або добра. Вся сфера суспільного життя підпорядкована моральному началу і є умовою економічних, політичних та правових відносин: з прагнення формальних благ виникає держава, з потягу до абсолютного існування, до вічного життя – духовне суспільство, а з прагнення до справедливості – право. Взаємозв'язок правосвідомості та моральної свідомос-

ті виражається в оцінці правових явищ з точки зору категорій добра і зла, справедливості і несправедливості, совісті та інших моральних категорій. В роботі "Виправдання добра" В.С. Соловйов зазначає, що право руським народом сприймається як "засіб примусового здійснення мінімального добра" [18].

Ідеї В.С. Соловйова продовжив і розвинув С.Л. Франк (1877-1950), який вважав, що наші звичні (але з християнської точки зору недосконалі) моральні поняття та принципи людського співжиття відображають у законах християнські норми. Але є такі положення в офіційному законодавстві, які прямо суперечать християнській етиці, при цьому наша повсякденна правосвідомість їх санкціонує. Це, перш за все, право на вбивство через інститут смертної кари, або сприймання всього кримінального права як відплати [21]. Іншими словами, філософом було помічено розбіжність християнського світогляду та моральних уявлень повсякденної свідомості звичайної людини, які були представлені, в тому числі, і на законодавчому рівні.

Природно-правовий підхід в теорії права поділяв і Є.М. Трубецької (1863-1920). Грунтуючись на ідеях Б.М. Чичеріна, він доводив неможливість існування права без визнання духовної природи людської особистості. Розглядаючи право, перш за все, як психічне явище, Є.М. Трубецької джерело права вбачав у людській свідомості. Сила та дієвість позитивного права, на його думку, залежать від тих неписаних правових норм, які містяться у глибині свідомості людини. Лише переконання у необхідності "позитивного права" робить його "правом діючим". Цим, вважав Є.М. Трубецької, незаперечно доводиться існування норм морального, або, за його термінологією, "природного права". "Природне право", на його думку, це те ж саме, що і правда. Воно включає в себе сукупність тих моральних норма, в яких будь-який авторитет, будь-яка людська влада та будь-яке позитивне право знаходять своє виправдання [20, с. 80 - 81].

Російський правознавець, філософ, соціолог, голова російської школи "відродження природного права" в Росії П.І. Новгородцев (1866-1924) прийшов до висновку про кризу правосвідомості як наслідок кризи (на філософсько-теоретичному та практичному рівнях) індивідуалізму та західноєвропейських теорій правової держави, що склалися у XVIII-XIX століттях.

П.І. Новгородцев не розробив цілісного визначення правосвідомості, але його вклад у розвиток теорії правосвідомості важко переоцінити. По-перше, він звернув увагу громадськості на важливість пра-

вової свідомості як філософсько-правового явища. По-друге, він одним з перших розглядав правосвідомість як філософсько-правову реальність, що виходить за межі традиційної логіки та уявлень юридичного позитивізму. Правосвідомість, на його думку, охоплює оціночні відносини до всієї системи політичних та правових явищ. Причому основою правосвідомості П.І. Новгородцев вважав ставлення суспільства та окремих особистостей до права та правової держави [12, с. 12-21].

Природно-правові ідеї поділяв С.А. Котляревський (1873-1939) – автор оригінальної теорії правової держави, згідно якої влада та право є рівноправними явищами в організації будь-якої держави. Правова держава, стверджує він, це відносно нестійкий баланс права та сили, конфлікт яких вирішити до кінця не можливо. У своїй фундаментальній роботі "Влада та право. Проблема правової держави" (1915) вчений зазначає: "... проблема правової держави переплітається з проблемою суспільного устрою не лише у сенсі його зовнішніх форм, але й моральної єдності, що не виключає в той же час самого широкого творчого індивідуалізму... якщо принцип правової держави потребує можливо більшої відповідності між об'єктивним правопорядком та суспільною свідомістю, то тут піднімається питання про відповідність цієї правосвідомості найглибшим етичним основам співжиття. Вказана "граничність" правової держави є її вищим її виправданням: здійснення її є необхідною ланкою в тій творчій праці, яка зводить людство від полонення його фізичними стихіями до духовної свободи" [11, с. 204]. Таким чином, основні гарантії існування правової держави С.А. Котляревський вбачає саме в наявності зрілої суспільної правосвідомості, міцності ідеальних та релігійних цінностей народу.

Певною мірою дослідженням правосвідомості займалися і представники "феноменологічної теорії права". Феноменологічний метод в його класичному варіанті був заснований німецьким філософом Е. Гуссерлем (1859-1938). Терміном "феномен" він називав все те, що є даним та очевидним у сприйнятті або свідомості індивіда. Відповідно "феноменологія" намагається описати феномени свідомості та продемонструвати як вони конструюються [1, с. 143].

Ідеї Е. Гуссерля в контексті феноменологічної інтерпретації права розвинув М.М. Алексеев (1879-1964). Вчений розглядав право як явище, яке має власний смисл, незалежний від того чи іншого конкретного правового змісту, що виражає певну політичну волю, ідеологічний принцип або усталену практику суспільних відносин. В цьому контексті, на думку А.В. Полякова, феноменологічна концепція пра-

ва протистоїть як юридичній догматиці, так і природно-правовій школі або соціологічному напрямку у правознавстві, при цьому об'єднуючи їх в єдине ціле "як кубик об'єднує в єдине свої грані" [16, с. 28].

М.М. Алексєєв актуалізує проблему особистого духовного вдосконалення. Прогресивне значення має його уявлення про взаємовплив особистого та інституціонального (державно-правового) вдосконалення, при цьому першоосновою є духовний розвиток особистості. Так, правовий ідеал пов'язується вченим з вихованням морального правового суб'єкта, що володіє розвинутою правосвідомістю; державне вдосконалення також має особистісно-моральні гарантії. Основу подолання правового нігілізму та ефективного функціонування права М.М. Алексєєв вбачає у розбудові встановленого права із врахуванням особливостей народного (звичаєвого) права та правосвідомості [13, с. 8].

Намагання зрозуміти право як багатоаспектне явище – характерна риса "*плюралістичної теорії права*" видатного вітчизняного юриста, філософа та соціолога Б.О. Кістяківського (1868-1920). Під правом він розумів складне багатоаспектне явище, що не піддається однозначному визначенню. Право, вважає він, необхідно вивчати із різних сторін, охоплюючи його соціологічний, психологічний, державно-організаційний та нормативний прояви.

На думку Б.О. Кістяківського, не можна зрозуміти соціальну природу права, якщо розглядати його лише як сукупність норм або правил, існуючих у суспільстві. Вчений підкреслює, що головною ознакою, що відрізняє норми права від етичних та естетичних норм, є не їх внутрішня цінність, а їх постійне та регулярне здійснення [7, с. 8 – 9].

Б.О. Кістяківський не займався безпосередньо дослідженням сутності правосвідомості, але реальність об'єктивного права як соціального процесу реалізації правової норми він пов'язував із сприйняттям правових норм в індивідуальній та суспільній свідомості. Право не може здійснюватися та застосовуватися автоматично, наголошував вчений, воно діє лише через свідомість та психічну активність людини, право потребує духовної творчої діяльності при його створенні та застосуванні: "Право апелює не лише до розумової діяльності та логічного апарату людини, але і захоплює всю людину, ... воно пов'язане з усім розмаїттям нашого життя та стосується всього багатства наших душевних рухів. Отже, ми не повинні пригнічувати в собі ті складні душевні переживання, які викликають в нас правові норми, і прагнути тільки до розумової обробки їх" [9, с. 217]. Таким чином Б.О. Кістяківський підкреслював внутрішню єдність феноменів правової норми, правосвідомості та правовідносин.

Розробляючи теорію "методологічного плюралізму" Б.О. Кістяківський вважав, що у суспільстві одні елементи підпорядковуються законам причинності, а інші - принципам телеології. Обидві ці сфери суспільства іноді функціонують незалежно одна від одної, іноді ж перетинаються, тим самим ускладнюючи соціальне життя. Визначальну значення в "нормальному суспільстві" мають елементи культури, які перетворюють владу та всі її атрибути в елемента "колективного духу", тобто суспільної свідомості. В іншому випадку в суспільстві переважає правовий нігілізм, який загрожує соціальними потрясіннями. Саму ж "правосвідомість" Б.О. Кістяківський розуміє як "думки та душевні переживання, викликані всіма пов'язаними з правом поняттями" [8, с. 67].

Значний вклад в розробку проблем правосвідомості зробив І.О. Ільїн (1883-1954), який намагався розробити універсальну теорію права, яка б об'єднувала формальне право абстрактної особи, моральність та релігію. Масова правосвідомість, на його думку, є однією з основних ознак держави. Сама ж держава, за визначенням І.О. Ільїна, це "множина людей, які пов'язані спільністю духовної долі та зжилися в єдність на ґрунті духовної культури та правосвідомості" [5, с. 257].

До проблем правосвідомості І.О. Ільїн звертався у багатьох своїх роботах, серед яких особлива виділяється монографія "Про сутність правосвідомості", в якій автор визначив три "аксіоми правосвідомості", що складають правову основу життя будь-якого народу: "закон духовної гідності", "закон автономії", "закон взаємного визнання". Характеризує їх І.О. Ільїн наступним чином. Перша аксіома виглядає у вченого так: "... духовна гідність є коренем всякого істинного життя, а повага до себе є джерелом державної сили та політичного здоров'я" [4, с. 223]. І.О. Ільїн вважає, що це перша та основна аксіома правосвідомості. Дійсно, почуття власної духовної гідності необхідно кожному: і окремому громадянину, і народу, і державній владі, і армії. І.О. Ільїн наголошує на цьому, послідовно розбираючи кожне явище. З почуття власної гідності починається взагалі будь-яке моральне почуття; якщо цього немає, то неможна говорити про повноцінне буття. Друга аксіома, пов'язана з автономією, виглядає наступним чином: "... в основі всього правового та державного життя лежить здатність людини до внутрішнього самокерування, до внутрішньої, вольової самодисципліни" [4, с. 244]. Автономія пов'язана безпосередньо з духовним життям, оскільки воно є "самодіяльністю в здійсненні вищих предметних цінностей". Автономність є духовною самостійністю

та відповідальністю, без чого не може бути повноцінного життя особистості. Третя аксіома формулюється І.О. Ільїним так: "основою будь-якого правопорядку і держави є духовне визнання людей – повага та довіра їх один до одного" [4, с. 267]. Таким чином, аксіоми правосвідомості І.О. Ільїна тісно пов'язані з моральними основами, тобто одночасно є і аксіомами морального, духовного життя людини.

І.О. Ільїн стверджував, що духовно-вірна правосвідомість в зародку дана кожному. Він обґрунтовує тезис про апріорний характер правосвідомості, яке живе у душі вже тоді, коли ще немає ні закону, ні звичаю, генетично передуючи правотворчості, але більшості вона так і залишається неусвідомленим правовим почуттям. На думку І.О. Ільїна, душевно-духовний світ є істинним місцем знаходження добра і зла, а тому не можна оцінювати вчинки людей без урахування цього положення, оскільки самі по собі вчинки не є злими чи добрими. Закони, що встановлені у державі, це не закони насилля, а закони психічного примусу (спонукання), які надають волі суб'єкта вірний вектор для самокерування та самовиховання. Зовнішня сила, "приручаючи" дотримуватися вірної "соціальної грані", в подальшому призводить до того, що ця "грань" стає внутрішнім переконанням особистості, укріплюючи правосвідомість, що в результаті призводить до моральності. Тобто правосвідомість розглядається як "духовний орган, який присутній в кожному з нас, усвідомлює це людина чи ні, тому що людина є істотою соціальною, і кожен контакт з іншим призводить до постановки питання про право та не-право (справедливе та несправедливе)" [5].

І.О. Ільїн одним з перших запропонував визначення правосвідомості, зазначаючи, що "правосвідомість можна було б описати як природне почуття права та правоти, чи як особливий духовний настрій інстинкту стосовно самого себе та інших людей. Правосвідомість це особливого роду інстинктивне правопочуття, в якому людина утверджує свою власну духовність і визнає духовність інших людей"[4, с. 231]. І.О. Ільїн визначає цей феномен як "правове почуття", додаючи, що правосвідомість охоплює також волю, уяву, думку та всю сферу несвідомого досвіду; виходить з того, що воно не лише формально-юридична, але й універсальна онтологічна категорія, із якої виводяться всі основні емпіричні опосередковані соціальні та правові реалії.

В цілому ж в наукових доробках І.О. Ільїна немає єдиної, абсолютної, універсальної дефініції правосвідомості. Хоча саме він розро-

бив декілька визначень з різних позицій, як у зв'язку з вивченням зазначених вище проблем, так і в рамках загальнофілософської, релігійної, антропологічної проблематики.

Використана література:

1. Гуссерль Э. Философия как строгая наука / Э. Гуссерль; пер. с нем. - Новочеркасск, 1994. - 357 с.
2. Дмитрієнко Ю.М. Українська правова свідомість: вітчизняні дослідження XIX ст. - початку XX століть / Ю.М. Дмитрієнко // Форум права. - 2009. - № 2. - С. 120 - 129.
3. Иеринг Р. Борьба за право / Р. Иеринг. - М.: Феникс, 1991. - 64 с.
4. Ильин И.А. О сущности правосознания // И.А. Ильин / Сочинения в двух томах. - Т. 1. Философия права. - М.: Медиум, 1993. - 510 с.
5. Ильин И.А. Путь к очевидности / И.А. Ильин. - М.: Республика, 1993. - 430 с.
6. История политических и правовых учений / Под ред. В.С. Нерсесянца. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юрид. лит., 1988. - 816 с.
7. Кистьяковский Б.А. Право как социальное явление / Б.А. Кистьяковский // Вопросы права. - 1911. - Кн.8. - 251 с.
8. Кистьяковский Б.А. Социальные науки и право / Б.А. Кистьяковский. - М.: Патрон, 1916. - 546 с.
9. Кистьяковский Б.А. Философия и социология права / Б.А. Кистьяковский. - СПб.: РХГИ, 1999. - 800 с.
10. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права / Н.М. Коркунов. - СПб., 1909. - 364 с.
11. Котляревский С.А. Власть и право. Проблема правового государства / С.А. Котляревский. - М., 1915. - 417 с.
12. Новгородцев П.И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания / П.И. Новгородцев; отв. ред. В.Н. Кудрявцев. - М., 1996. - 269 с.
13. Новоженина И.В. Государственно-правовое учение Н.Н. Алексеева: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / И.В. Новоженина. - Уфа, 2002. - 22 с.
14. Петражицкий Л.И. Очерки философии права / Л.И. Петражицкий. - СПб., 1900. - 138 с.
15. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л.И. Петражицкий. - Т. 1-2. - 2-е изд., перераб. и доп. - СПб., 1909-1910. - 758 с.
16. Поляков А.В. Российский правовой дискурс и идея коммуникации: учебное пособие / А.В. Поляков. - СПб., 2006. - 60 с.
17. Смазнова О.Ф. Право и время / О.Ф. Смазнова. - Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого., 2004. - 168 с.
18. Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия / В.С. Соловьев. - М., 1996. - 479 с.

19. Сорокин П.А. Элементарный учебник общей теории права в связи с теорией государства / П.А. Сорокин. - Ярославль, 1919. - 236 с.
20. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права / Е.Н. Трубецкой ; отв. ред. В.П. Сальников и др. ; сост. А.П. Альбов. - СПб. : Юрид. ин-т, 1998. - 247 с.
21. Франк С.Л. Духовные основы общества. Введение в социальную философию / С.Л. Франк // Духовные основы общества. - М., 1992. - С. 14 - 146.
22. Чичерин Б.Н. Избранные труды / Б.Н. Чичерин. - СПб., 1998. - 555 с.
23. Чичерин Б.Н. Философия права / Б.Н. Чичерин. - М., 1900. - 341 с.
24. Шершеневич Г.Ф. О чувстве законности / Г.Ф. Шершеневич. - Казань, 1867. - 247 с.
25. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права / Г.Ф. Шершеневич. - М., 1911. - 243 с.
26. Kelsen H. Hauptprobleme der Staatsrechtslehre/H.Kelsen. -Tubingen, 1911. - 214 s.

УДК 342.9.03:340.116

В.І. Ткаченко

**ЩОДО ПОНЯТТЯ ТА ВМІСТУ ЮРИДИЧНИХ
КАТЕГОРІЙ "ПРАВОВА СИСТЕМА"
ТА "СИСТЕМА ПРАВА"**

Дуже складно встановити та вивчити співвідношення між будь-якими правовими явищами, якщо самі ці явища визначені нечітко. Такими правовими явищами у юридичній науці є категорії "правова система" та "система права". На протязі останніх 50-ти років цим юридичним феноменам присвячено значну кількість наукових робіт. Чому так? Тому, що, наприклад, саме система права є тим фундаментом, на якому будується конструкція внутрішньо-національного та міжнародного права, а правова система об'єднує окрему групу національних систем права, які мають сходині юридичні ознаки та надають можливість вести мову про відносну єдність цих систем. Однак, при цьому, слід мати на увазі, що для кожної з цих систем не існує абсолютних, рівнозначно обумовлених понять, оскільки юридичні системи, що досліджуються є різновидом динамічних систем¹, які знаходяться у постійному розвитку. Це й викликає різні погляди щодо їх поняття, вмісту та співвідношення.

¹ Під динамічністю слід розуміти кількість та якість змін зв'язків між елементами соціальної системи за певний час. Цей критерій покладено в основу поділу соціальних систем на динамічні та статичні. [Сорокин В.Д. Административный процесс и административно-процессуальное право. - СПб.: Издательство Юридического института (Санкт-Петербург). 2002. - 474 с. С. 199].